

ОСВІТА ТА НАУКА У ФОРМУВАННІ ЕЛІТАРНОЇ ОСОБИСТОСТІ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Олександр Каденюк, Ірина Завадська

Подільський державний аграрно-технічний університет, м. Кам'янець-Подільський

akadenyuk@gmail.com, irynazavadska80@gmail.com

<https://doi.org/10.37406/sXXIcp.2021.v1.95>

Вступ

Одним із стратегічних напрямів процесу державотворення в Україні на сучасному етапі є реформування системи вищої освіти. Основні завдання щодо розбудови і докорінного оновлення визначені Законом України «Про освіту», Указом Президента України «Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні», національною програмою «Освіта» (Україна XXI століття), іншими документами.

Державна політика в цій галузі спрямована на досягнення українською освітою сучасного світового рівня, відродження й подальший розвиток національних науково-освітніх традицій, оновлення змісту, форм і методів навчання, примноження інтелектуального потенціалу суспільства. «Розбудова системи освіти, її докорінне реформування, - наголошується в національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національне відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні».

Сьогодення української держави має багато рис, що притаманні періоду зламу XIX - XX століть. Це стосується як соціально-економічних, так і суспільно-політичних явищ. Тому звернення до минулого може допомогти краще розібратися в сучасному і накреслити позитивні напрямки майбутнього розвою. Суспільство завжди виявляло підвищений інтерес до діяльності національної еліти України, оскільки процес становлення нашої держави об'єктивно вимагає активного включення до її розвитку осіб, які здатні адекватно оцінювати ситуацію в країні, прогнозувати перспективи розвитку майбутнього. Саме представники еліти фактично стають провідниками нації. І сьогодні особливості формування, життя і праці еліти також викликають наукову та практичну зацікавленість істориків, соціологів, політологів, філософів та ін. науковців [1].

У вказаному аспекті дуже актуальним представляється дослідження традиційно усталених основ української родини - першоджерела формування елітарної особистості. У ній особа з дитячих років поглинала перші ознаки національної свідомості; у дитині виховувалися патріотизм, морально-етичні чесноти та цінності української ментальності. Паралельно із зазначеним назрілим є також вивчення впливу державної системи освіти на виховання лідерських якостей у процесі становлення елітарної особистості.

Розділ 1.

Адекватне соціально-історичне осмислення процесу формування представників національної еліти надає можливість на теоретичному рівні розробити певне підґрунтя, а на практичному - вирішити численні питання сучасності, від яких у значній мірі залежить повсякденне життя пересічних громадян. Це також сприятиме визначенню необхідних умов для формування нового покоління національної еліти в Україні.

Метою статті є дослідити вплив родинного виховання, освіти та науки на становлення елітарної особистості та розвитку українського суспільства.

Для повноцінного функціонування національної еліти необхідна циклічність її зміни, здатність відтворювати себе через механізми соціалізації у соціальних інститутах суспільства: сім'ю, систему освіти, громадську діяльність в організаційних структурах суспільства - гуртки, об'єднання, політичні партії тощо.

Певна річ, що найбільш сприятливими умовами розвитку сім'ї були періоди, коли український народ мав свою державність, але у ХІХ - на початку ХХ ст. політичний і державний суверенітет був повністю втрачений. Деформувався національний ідеал, відсутня була національна ідея, а українська родина відчувала на собі соціально-політичний та національний гніт. Українські землі були розпорошені між двома імперіями - Російською та Австро-Угорською. Проводячи імперську політику, останні прагнули позбавити українців національної свідомості, національних коренів, знищити культуру, духовність тощо.

Представники української національної еліти ХІХ ст. усвідомлювали суспільну роль і значення родини у формуванні елітарної особистості, тому важливу роль у нелегкій справі виховання покладалося на сім'ю, де "вперше утворюються в розумі дитини ті чи інші поняття і смаки, засвоюються відомі звички і нахили, складаються ті первісні риси характеру, які згодом набудуть певної форми" [2, 4].

В останній чверті ХІХ ст. підйом громадської активності не міг залишити байдужими до суспільних проблем жодну українську свідому родину, адже саме в сім'ї найгостріше відчуваються хвороби суспільства: витіснення рідної мови, масова неписьменність, асиміляторська політика тощо, тому саме у національно свідомих українських родинах пильно берегли національну ментальність, гуманність і демократизм, своєрідність українського духу, честь і гідність свого народу. Найяскравішими представниками української національної еліти, де збереглися традиції національного виховання були відомі українські родини Винниченків, Галаганів, Грушевських, Дорошенків, Драгоманових, Косачів, Коцюбинських, Левицьких, Лисенків, Міхновських, Старицьких, Терещенків та ін. [3, 12].

Вирішальний вплив на формування моральної сфери особистості, виховання характеру, доброти, толерантності, безкорисливості має родина. Такі важливі ознаки елітарності, як національна свідомість, шляхетність, інтелектуальна продуктивність, зосередженість на духовних цінностях тощо, вимагають належного способу життя та комфорту, а це можливо насамперед у родині. Як зазначав І. Огієнко, "великі люди з великими виробленими характерами звичайно виховуються у відповідних родинах - що дитина одержить від батьків своїх, те і в життя понесе, і нестиме його аж до могили" [4, 64].

На той час вважалося, що тільки в сім'ї можна отримати належну освіту, тому заможні елітарні родини надавали перевагу освіті й вихованню підростаючого покоління в хатніх умовах. Це було обумовлено тим, що державна система освіти не влаштовувала багатьох освічених і свідомих представників української еліти. На думку сучасної дослідниці Л. Новаківської, потрапивши до школи, дитина "переставала бути живою дитиною, а робилася зряддям суворої дисципліни і виправки" [5, 20]. Саме з цієї причини широкого розповсюдження набули приватні освітні заклади. Так, відомий педагог Олена Пчілка створила власну материнську школу родинного виховання, яка була унікальним осередком духовності і культури. Система виховання в цій школі ґрунтувалася на засадах народної педагогіки, зокрема

на таких її принципах, як гуманізм, природовідповідність, народність, єдність виховання і життя, врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованця, поєднання поваги до дитини з вимогливістю до неї.

В елітарних родинах Грінченків, Драгоманових, Степенків, Науменків та ін. з метою ідейного визначення особистості велике значення мало знайомство з класичною філософією та літературою, зокрема українською та російською. Уміло дібране, тактовно коментоване читання пробуджувало в дітей прагнення до кращого, закладало основи розуміння своїх обов'язків перед суспільством, формувало зневагу до неуцтва, до всього, що заважало народному самоусвідомленню.

Значного поширення у досліджуваній період набували ідеї видатного українського письменника, філософа-гуманіста, просвітителя, народного вчителя Г. Сковороди. Цьому сприяло, зокрема те, що у своїй педагогічній діяльності він спирався на народні традиції, з великою повагою ставився до дітей, розвивав у них природні нахили, не пригнічував їхньої волі, виховував любов до Вітчизни, до народу, працелюбність, чесність, вдячність батькам. Митець використовував у виховній роботі народні пісні, казки, прислів'я, байки, ігри, усвідомлюючи їхнє важливе виховне значення, що імпонувало сім'ям з великими статками.

Значна увага в елітарних родинах надавалась вивченню іноземних мов, що надавало можливість знайомити дітей з іншими культурами, розвивати творчі вміння, ерудицію, сприяло інтелектуальному росту, виводило вихованців на європейський простір,

Художньо-естетичне виховання в елітарних родинах Алчевських, Лисенків, Левицьких, Заклинських та ін. закладало основи естетичної культури дітей: відбувалося перше естетичне сприйняття прекрасного в навколишній дійсності; формувалися естетичні смаки і почуття; створювалися умови для оволодіння надбаннями національного мистецтва, музики, танцю, театру, побуту, ремесел тощо; виховувалася потреба створювати навколо себе прекрасне; розвивалися таланти і обдарування дітей [6].

Так, наприклад, М. Старицький рано залишився сиротою і відтоді турботи про його виховання взяв на себе двоюрідний брат його матері - В.Р. Лисенко, батько М.В.Лисенка. Разом з М. Лисенком - майбутнім видатним композитором - Старицький часто гостював у родичів, де співали російські та українські народні пісні, думи, читали заборонені вірші Т.Шевченка. Старицький не тільки прилучився до музичної культури, а й мав змогу ознайомитися з вітчизняною і зарубіжною літературою. На цей же час припадає і захоплення Старицького театром, "Наталку Полтавку", "Москаля-чарівника", "Сватання на Гончарівці", що ставилися аматорським гуртком, він і під кінець життя згадував як найкраще з усього ним баченого [7].

Наприкінці XIX - на початку XX століття у родинах Лисенків, Рильських, Старицьких, Драгоманових, Грушевських, Косачів велику роль відігравало фольклорне виховання. Воно відкрило дітям велич рідного народу, прилучало їх до народної пісні, збираючи фольклор і залучаючи до цього дітей. Разом з матір'ю вони були учасниками народних свят, обрядових дійств, відвідували ярмарки, слухали кобзарів та лірників [8, 7].

У родинному середовищі української еліти неабиякого значення надавали фізичному розвитку дітей, адже здоров'я - це запорука не тільки матеріального благополуччя, а й джерело життєрадісного настрою, краси людини. Прикладом

фізичної досконалості людини було запорозьке козацтво. Батьки часто використовували національний досвід виховання лицарського духу й козацької мужності, самовідданості, загартованості тіла й волі.

Важливе місце також посідало виховання загальнолюдських моральних цінностей: правди, любові, справедливості, патріотизму, працелюбності та інших чеснот. Тут велике значення мала не тільки просвітницька діяльність батьків, а й вчинки, переконання, передача стійких моральних знань вихованцям. Головною метою виховання було набуття молодим поколінням морального досвіду, успадкування духовних надбань родини й українського народу в цілому, досягнення високої культури між людських взаємин.

Отже, елітарна родина значною мірою впливала на інтелектуальний, фізичний та духовний розвиток дитини. Батьки брали участь у розвитку пізнавальних інтересів, здібностей, нахилів і талантів дітей, формували в них свідоме ставлення до знань і прагнення до постійного їх оновлення, підвищували у них духовну культуру в цілому.

На нашу думку, виховні зусилля тільки тоді матимуть вплив на формування особистості, коли базуватимуться на міцному національному підґрунті. Це підтверджують і видатні представники українського народу: "Дерево тоді тільки може рости, - писав І. Франко, - коли має коріння в землі ..." [9, 9]. Тому важливо не втратити той багатовіковий досвід представників української еліти, що втілений у справі виховання елітарної особистості. Іншими словами: "Українська національна ідея мусить увійти в основу виховання українських поколінь, стати для них новою релігією, увійти в їх кров..." [10, 39].

Роль національної елітарної родини у справі виховання підростаючого покоління представлена у І. Нечуя-Левицького, за яким сім'я - прямий осередок формування і розвитку дітей і молоді, в ній повинні домінувати українська мова і культура, звичаї, має бути дієвою участь батьків у національно-політичному житті, прихильність до української літератури. Велику роль у вихованні дитини відіграє формування її національної свідомості, самосвідомості і характеру, виховання поваги і любові до батьків, до рідної землі та історії свого народу [11].

Характеризуючи українську національну родину, треба зазначити, що під національним вихованням ми розуміємо історично зумовлену і створену самим народом систему родинних цінностей, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, навчально-виховних осередків, закладів та інших форм соціальної практики, спрямовану на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, виховання їх у дусі природничо-історичного розвитку духовної та матеріальної культури нації.

На жаль, наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. у силу відомих причин (поневолення, русифікації, тоталітаризму) політика у сфері національного виховання зводилася до того, щоб розмити національну свідомість, зруйнувати весь національно-культурний устрій життя українців, спрямувати в забуття історичну пам'ять, героїчне і трагічне минуле, знищити народні традиції, звичаї, мову. У 1901р. М.Міхновський, виголошуючи промову на засіданні Харківського товариства поширення у народі грамотності, зазначав згубність і шкоду для українських дітей русифікаторських заходів в початковій освіті. Букварі та читанки, які застосовувалися в навчальному процесі, писалися малозрозумілою для дітей-українців російською мовою і були нецікавими та занадто складними для дітей, бо розраховувалися на жителів великоруських губерній [12, арк. 108].

Отже, доходимо висновку, що ті українські родини, які мали матеріальні можливості, віддавали перевагу хатній освіті, де цей процес відбувався під наглядом та контролем, як правило, за участю батьків. Останні вважали, що важливого значення у родинях української еліти кінця XIX - початку XX ст. набували виховання та формування національної самосвідомості дитини, формування уявлення про власну націю, її самобутність. Через національну спрямованість світогляду батьків у таких родинях плекалися гуманістичні основи особистості, її моральні чесноти. Особливо тут шанувалися рідна мова, знання роду та збереження його честі, родинно-побутова культура, гостинність, демократизм стосунків тощо. Саме такі сприятливі умови освіти та виховання, що панували в українській елітарній родині надавали широкі можливості дітям розвиватися інтелектуально, фізично, естетично, творчо.

Так, М.Міхновський, народився у сім'ї українського священика Івана Міхновського, який був зразковим проповідником та з сумлінням ставився до своїх обов'язків. Слушним є згадка В.Андрієвського, що І. Міхновський «свої проповіді виголошував тільки українською мовою, не зважаючи на сувору заборону російської цивільної й духовної адміністрації» [13, 58].

Родина Міхновських була тісно пов'язана з творчістю Т.Шевченка, у близьких стосунках з родиною видатного історика М.Маркевича і з його видатними друзями, з якими батьку Міхновському доводилося спілкуватись [14, арк. 109]. Син був пізньою дитиною, тому сімейний уклад був досить усталений, майже консервативний, і все сильніше проявлялася схильність до непохитного підтримання сімейних традицій, які у процесі виховання відігравали найважливішу роль.

Виховання дітей у сім'ях українських священиків на народних традиціях ставали характерними для другої половини XIX ст. У побуті священик був вільний у виборі мови спілкування і зазвичай вибирав рідну, українську. Контролювати повсякденне життя урядові структури не мали змоги. Так О. Лотоцький, відомий український політичний діяч кінця XIX - початку XX ст., вихований у родині священика, так описував світогляд свого батька: «Національне почуття його було шире, природне. Не робив він з того засадничої справи, - українська стихія для нього була надто натуральною, безперечною річчю, щоб над тим роздумувати, і весь характер нашого родинного життя був суто український. Українська мова була виключною. Мовою спілкування і в нас, і в родині, і в зносинах зі стороннім оточенням - з сусідніми священиками, з місцевою адміністрацією, з офіціалами сусідніх маєтків і т.п.» [15, 7-8].

Суттєвий вплив на формування національної свідомості дітей мали домашні зібрання (вечірки), які були традиційними для родин Драгоманових, Старицьких, Рильських, Грінченків, Левицьких, Барвінських та ін. Це були зустрічі видатних людей, на яких обговорювалися література і мистецтво, новини суспільно-громадського життя, проблеми українства. У розмовах постійно порушувалися питання збереження основ національної культури та мови нашого народу. Провідні діячі української культури добре розуміли, що колонізаторським задумам потрібно чинити опір, бо коли зникне рідна мова, культура, то не буде потреби дбати про збереження самобутності української нації. Зазначимо, що в елітарних родинях цього періоду існував культ української мови, її плекали як у приватному, так і в публічному житті. Рідне слово (яскраве, образне, педагогічно доцільне, висококультурне) було головним знаряддям виховання людяності, засобом

ціннісного бачення світу, що формувало їх національну психологію, характер, світогляд [16, 60].

Цьому сприяли літературні вечори, де читалися художні твори, у тому числі й про українську минувшину. Такі сімейні читання служили не лише для задоволення інтересів дорослих, а й для підготовки дітей до школи, розширення їхнього світогляду в молодшому шкільному віці. Як правило, читалися книги М. Гоголя, Д. Стороженка, Д. Мордовця та інших відомих письменників, видані російською мовою. Після Валувєвського указу 1863 р. і Емського циркуляру 1876 р. українське друковане слово було заборонене. Але ті, хто перед собою ставив за мету одержати книги І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького і навіть Т. Шевченка, могли це зробити. Без сумніву, в українських сім'ях були книги поета, зокрема «Кобзар». Магнетичний вплив творчості Т. Шевченка діти в елітних родинях відчували дуже рано і перебували у його полоні все життя.

Характерним прикладом існування родинних умов виховання елітарної особистості є родина Д. Донцова. Д. Донцов народився в Мелітополі у 1883 р. Крім нього, в родині ще було два брати і дві сестри. Побутові умови родини були добрі. Сім'я мала великі прибутки з маєтків, які здавали в оренду, та з торговельного підприємства, яке успішно розвивалося. У домі Донцових, за тодішнім звичаєм, розмовляли російською мовою, хоч родина знала й українську мову. Донцов згадує, як його мати влаштовувала так звані читки для дітей і гостей, причому її улюбленим автором був О. Стороженко. В домі була власна бібліотека, яка, крім російських і українських авторів, мала також переклади творів західноєвропейських письменників. Родина відвідувала український театр (гастролі українських театральних труп, які також побували у Мелітополі) і жваво цікавилася культурним життям. Але, згадує учений «...українця з мене зробили: Гоголь, Шевченко, Куліш і Стороженко, яких я знаю з того часу, як навчився читати, цебто від 6 років життя (батько мав їх в бібліотеці)» [17]. На національні почуття особистості, що формувалася, значний вплив надавало сільське середовище. Зокрема, К. Серебрякова (дружина В. Антоновича) у своїй згадці про М. Міхновського так описувала настрої своїх ровесників: «Хіба живу людину можна вдержати і не дозволити цікавитися тим, що довкола, не ставити собі питань, чому все йде так, а не інакше, не бачити різниці між українським і московським! Українська стихія була всюди: в повітрі, в природі, в таких характерних і поетичних наших біленьких, соломкою критих хатах, у садочках, в наших чудових степах, на яких стільки співу, де кожна частина повітря співає, в чудових місячних ночах, повних співів соловейків, де тільки один кінчає свою пісню, а вже починає другий, де все сповнено їх співом. А у сусідньому хуторі співають дівчата, їм вторять хлопці і пісня розкладається на кілька голосів і летить по степу вдалечінь» [18, 4-9].

Однак, у родинях з меншими прибутками на перший план висувався приклад батьків та необхідність його наслідування. Олена Пчілка у споминах про М. Драгоманова зазначала: «Завдяки тому, що наші тато й мама не були «великими панами», у нас не було ніяких гувернерів, ні гувернанток. Доглядала нас мама, за поміччю няньок; про духовний розвиток і про початок науки, себто книжної науки, - дбав тато. Жили ми в дуже близькому оточенню нашої дворової челяді і взагалі дрібної гадяцької людності. А та полтавська повітова людність в ті давні часи ще значно більше зберігала українські властивості, ніж пізніше. Можна сказати, що українська течія оточала нас могутньо: се була українська пісня, казка, все те, що створила

українська народна думка і чого держався тодішній народний побут; з усім тим зливалось й наше життя, власне через те, що ми не були штучно відірвані від того всього хатнім вихованням і всім нашим життям» [19].

Перші життєві враження, В. Липинського, також були здобуті від спілкування з українськими селянами та під великим впливом батьків, що наклало глибокий відбиток на його світосприйняття.

Така ж доля випала й В. Винниченкові: у дитячі роки він допомагав батькові, який наймитував, а згодом - пішов у чумаки. Йому судилося зазнати того, що й іншим селянам-бідарям, заробітчанами, - жорстоку експлуатацію, приниження людської гідності, голод, духовну сліпоту й відчай, що вибухає сліпою помстою. Відтоді ненависть до соціальної нерівності стає визначальною підвалиною формування характеру і світогляду В. Винниченка. Уже під час навчання в гімназії підліток не раз виявляв протестні настрої, наражався на конфлікти з начальством, що привело навіть до ускладнень із завершенням освіти [20, 20].

Значний вплив на молодого Б. Грінченка також здійснило навколишнє україномовне середовище та наслідування прикладу батьків. Так, син відставного штабс-капітана, дворянина, повністю русифікованої особи та матері росіянки, Борис виховувався в російському дусі. В сім'ї ніколи не говорили українською мовою. Зростав Борис в атмосфері прихильності, за його словами, до «московських патріотичних тенденцій шовіністичного кольору». Але навколишнє україномовне дитяче середовище справляло на 7-8-ми річного хлопчика свій вплив. Хлопець не тільки насичувався українською мовою, а й пізнав народне життя у всій його простоті та складнощах. Ця народна стихія захопила малу дитину, в душі якої був великий природний потяг до етнічного ества. Та й серед російської літератури були образи (наприклад, Тарас Бульба), які належали Україні, українству і не могли полишити талановиту дитину байдужою. Не пройшли повз 12 річного Бориса Шевченків «Кобзар» та інші україномовні твори, які потрапляли до нього від сільських товаришів. Це остаточно визначило світоглядну орієнтацію Б. Грінченка. У 13 років він уже стає національно свідомою особистістю. «У 13 років зробився тим, чим...єсть», - писав Б. Грінченко. З тих пір став писати українською мовою. Не маючи системної освіти вивчив німецьку, французьку, польську, чеську, італійську» [21, с. 193].

Отже, на прикладі Б. Грінченка ми бачимо, що на його становлення як представника української національної еліти впливала не тільки сім'я чи сімейне виховання російськомовної спрямованості, а, насамперед, навколишнє україномовне середовище, природний талант та потяг до етнічного ества. Тобто, сімейне виховання, що набувало значення у формуванні майбутнього представника національної еліти повинно органічно доповнюватися загальним середовищем, повсякденним життям особи.

Отже, формування і розвиток національно свідомої особистості починається від моменту її народження, тому роль родини, яка є першим вихователем дитини, середовищем передачі їй духовного багатства, культурних традицій, практичних умінь і навичок є панівною - це виховання на культурно-історичному досвіді рідного народу, його багатовіковій мудрості, духовності; воно є конкретно-історичним виявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного виховання. Незважаючи на антиукраїнську, асиміляторську політику царського уряду, українська елітарна родина залишалась тим острівцем українського духу, де зберігались національні

атрибути: традиції, мова, культура, національна ментальність, гуманність і демократизм, честь і гідність нашого народу. Батьки в таких родинах чітко усвідомлювали суспільну роль і значення свого родинного виховання, його взаємозв'язок з суспільно-політичним життям в країні.

В українських родинах значна увага приділялась формуванню загальнолюдських моральних цінностей: правди, любові, справедливості, патріотизму, толерантності, працелюбності тощо. Отримання освіти в хатніх умовах передбачало обов'язковий фізичний розвиток дитини, вивчення іноземних мов, художньо-естетичне виховання, знання класичної літератури.

Окрім цілеспрямованого процесу домашнього навчання та виховання дітей в елітарних родинах, яку не всі українські родини могли мати, на наш погляд, великого значення набували такі форми впливу як власний приклад батьків, українське (переважно - сільське) оточення, домашні зібрання, існування належних умов життя. До того ж становлення української інтелігенції другої половини ХІХ - початку ХХ ст. відбувалося у специфічних умовах: по-перше, колоніальна та русифікаторська політика російського царизму штучно уповільнювала процес виховання освічених людей в Україні; по-друге, нерівні умови конкуренції із закордонними спеціалістами гальмували розвиток вітчизняної технічної інтелігенції; по-третє, частина української інтелігенції переймалася революційними ідеями і поповнювала лави загальноросійського визвольного руху; по-четверте, національно орієнтована інтелігенція виступала рушієм та ідеологом культурно-національного відродження в Україні.

Розділ 2.

У світовій освітній практиці за останнє десятиліття виявилися дві протилежні і, разом з тим, нерозривно пов'язані тенденції. З одного боку роль освіти з життєдіяльності суспільства невпинно зростає. З іншого - спостерігається криза суспільства, яка досить часто обумовлена дефіцитом перш за все фінансового забезпечення. Тут ми можемо спостерігати два концептуальних підходи у трактуванні кризи. Перший виходить з того, що існуюча система освіти не забезпечує такого рівня якості підготовки молоді, якого вимагають сучасні постіндустріальні та соціальні технології.

Друга концепція вбачає витoki та зміст кризи в дегуманізації освіти, перетворення її в інструментальну категорію індустріальних та ринкових відносин. Освіта втрачає гуманістичний зміст і перетворюється в утилітарне навчання вузькому спектру професійних знань та умінь.

Гуманістична стурбованість кризою освіти — не снобістський умонастрій інтелігенції, яка працює у сфері освіти. Ця стурбованість виражає не тільки неспокій відносно освіти, її стану та перспектив, але й тривогу за долю країни. Дегуманізація освіти є, разом з тим, і дегуманізацією суспільства, його інституцій. Цей процес підриває національну безпеку, перспективи соціального прогресу, звужує горизонти демократії й нівелює її цінності, перетворюючи життя людини у функціонування з бездуховному техносоціумі.

Провідні країни світу досягли свого високого технологічного та економічного розвитку завдяки створенню та ефективній державній підтримці власного інтелектуального потенціалу. Відставання у цій сфері ставить країну в неабияку залежність від більш розвинених держав і створює для неї небезпечну ситуацію перетворення на другорядну країну. Високий інтелектуальний рівень визначають такі

чинники, як здатність суспільства створювати нові технології, висувати нові ідеї, концентрувати досягнення світової цивілізації. Але формування й розвиток життєздатного інтелектуального потенціалу суспільства неможливі без усебічного розвитку духовно-культурної аури.

Освіту можна розглядати як один з факторів національної безпеки, стійкого соціально-економічного розвитку, забезпечення для країни та народу належного статусу у світовій людській спільноті, що динамічно змінюється. Освіта служить основним показником якості нашого життя. Вона є серцевиною економічної могутності та безпеки, творчого потенціалу, науки, культури, мистецтва саме тоді, коли державна політика будується на її пріоритетах.

У нашій країні склалася масова, загальнодоступна система освіти. Хоча у ній було немало недоліків, її досягнення вражаючі. Саме вона й створила той інтелектуальний потенціал, на якому Україна все ще тримається, незважаючи на руйнівні тенденції. Але стару систему освіти знівелювали технократичні орієнтації, моноідеологізованість. Жорстка централізованість управління та контроль придушували академічні свободи. У структурі вищої освіти гуманітарні спеціальності були явно на периферії. Усунення освітянської сфери на периферію державної політики й уваги суспільства веде не тільки до соціальної деградації, культурного зубожіння, але й до дегуманізації, послаблення національної безпеки, скорочення можливостей демократичного розвитку країни. Дегуманізована освіта може стати фактором соціальної нестабільності і, навіть, механізмом інтеграції людей у дегуманістичне чи псевдогуманістичне суспільство, риси якого проглядаються в сучасній Україні. Сучасна освіта, якщо вона наповнена не тільки інтелектуальним, але й моральним змістом, формує невідступну потребу з етичної та громадянської реформації, є фактором демократичного прогресу, національної безпеки і соціальної динаміки. Закладені в освіті гуманістичні традиції потрібно не дискредитувати й нівелювати, а й збагачувати, даючи тим самим суспільству можливість підходити до освіти не з меркантильно-ринкових позицій, а як до чинника виходу України з кризи, не тільки виживання, а й енергійного всебічного розвитку.

Відомо, що величезну роль у розв'язанні глобальних проблем відіграє наука. І ця нова соціальна функція світової науки передбачає світове співробітництво і солідарність світового товариства, зростання соціальної і гуманістичної відповідальності вчених, відмова від будь-яких форм науково-технічного обслуговування мілітаристських програм, військово-промислового комплексу. Це передбачає не лише тісніше єднання науки та практики, але й розробки фундаментальних проблем майбутнього людства, і жоден науково-технічний проект не може розглядатися в ізоляції від соціальних і людських умов його реалізації. Чисто сциентичний і технократичний підхід неминуче призводить до негативних і, навіть, трагічних наслідків. Наше завдання полягає зараз в тому, щоб, привертаючи увагу до нової проблематики намагатися робити все для того, щоб усвідомлення загрози небезпеки ряду досліджень виникло не постфактом. Для нас не можуть бути байдужими сутність і людське значення одержуваного знання, тобто моральне, етичне начало в науці. Потрібний новий синтез науки і гуманізму, яка "відшаровується" від певних культурних і гуманістичних проблем.

Необхідне тісне стикання різних наук і науки з культурою в цілому, їх нове воз'єднання. З великим запізненням приходить усвідомлення того, що сьогодні вже практично виникає нагальна потреба формування нового типу науки, в якій

дослідницькі підходи не були б відшаровані від ціннісних, від своїх соціально-етичних підвалин, а результати досліджень і самі їхні напрямки все ж таки набували “людських вимірів” [22].

Стає все яснішим, що соціальна і гуманістична відповідальність вчених не є альтернативою свободи наукового пошуку. Майбутнє невизначене з фатальною неминучістю. Воно створюється самою людиною, яка приводить в рух колосальні матеріальні сили, величезний духовний потенціал, що міститься в його культурі і, зокрема, в науці. Якими шляхами піде реалізація матеріальних і духовних можливостей розвитку людства значною мірою залежить від правильного вибору загальної стратегії соціального прогресу людської цивілізації, його гуманістичної спрямованості.

Орієнтація науки на задоволення основних соціальних потреб і здійснення фундаментальних прав людини не лише виправдана, але й частково бажана. Це не означає, що будь-яке наукове дослідження має стати прикладним або орієнтованим на безпосередні практичні цілі. Самі вчені повинні вирішувати, якими напрямками розвиватись науковому пошуку. Однак це "самовизначення" не повинно сприйматися примітивно. Його сенс в тому, що наукове співтовариство повинне дедалі більше залучатися в обговорення і реалізацію соціально значущих проблем. Це значною мірою вплинуло б на постановку наукових цілей в інтересах суспільства [23].

Якими б не були можливі побоювання, що їх все ще породжує наука, ми вже не можемо більше стверджувати, що наука зайняла своє місце у практичному житті, а не в серцях людей.

На порозі нового тисячоліття людство з тривогою та надією дивиться у майбутнє. Люди різних культур, рас та представники усіх соціальних професійних та конфесійних груп чекають від ХХІ століття вирішення свої наболілих проблем. Століття, що відійшло, не залишило нам у спадок сталого життєвого укладу. Більш того, останнє десятиліття характеризується тектонічними зсувами у першоосновах світових політичних, економічних та міжнаціональних відносинах. Виникла реальна небезпека того, що закінчення холодної війни принесло з собою недовгоочікуваний спокій, а привело людство у нову смугу драматичних випробувань. При цьому вперше в історії цивілізації кризові процеси та конфлікти, бідність та знедоленість співіснують з надвиробництвом, з надспоживанням, а розруха — зі стрімким науково-технологічним прогресом.

Майбутнє століття бачиться у координатах стрімких змін, глобалізації, універсалізації з домінуванням нових інформаційних технологій. У той же час це буде століття все більш жорстких ресурсних, екологічних і демографічних обмежень. Але чим більш жорсткі вимоги буде висувати перед людством природа, тим більшого значення будуть набувати людські якості, обдарування, здібності. У свою чергу це значить, що нове століття за визначенням буде століттям освіти, оскільки тільки освіта може забезпечити “виробництво” людини не тільки як біологічної, а й як соціальної істоти, як мислячої та відповідальної особистості, як носія культури.

ХХІ століття для України збігається з часом важких випробувань. Ми потрапили у смугу історичного прибою, що підточив багато традиційних укладів нашого буття. У цей об'єктивно складний і важкий період вітчизняна система освіти зуміла внести свій унікальний внесок у вирішення фундаментальних для нашого майбутнього завдань. Науково-педагогічне та студентське суспільство не тільки відіграло визначальну роль у виборі суспільством демократичного шляху розвитку, але й

самим фактом виваженої політичної поведінки академічного суспільства допомогло стабілізувати соціальну ситуацію попередити відкрите суспільне протистояння, запобігти конфліктам. Тобто, радикалізм у боротьбі за демократію наші вчені поєднали зі здоровим консерватизмом в охороні устоїв суспільства та держави. Саме це відмежувало країну від соціальних потрясінь.

Висновки

Одним з головним завдань нашої системи освіти у XXI столітті є сприяння становленню в Україні громадянського суспільства - суспільства рівних можливостей, політичних та економічних свобод. Саме освіта покликана врівноважити зростаючу нерівність людей, саме вона може і повинна протиставити нерівність обставин рівності стартових можливостей для покоління, яке вступає у самостійне життя. У іншому випадку, нас чекає не просто загострення соціальних протиріч - Україна вже далеко зайшла на шляху фрагментації суспільства, коли воно розпадається на багато ворожих політичних, національних, олігархічних груп та кланів. Цю реально діючу тенденцію необхідно урівноважити та змінити її векторне спрямування у протилежний бік шляхом забезпечення якісної освіти для всіх, яка повинна виступати у ролі консолідуючої суспільство соціальної сили.

Тільки історичні зміни, які відбулися на початку 90-х років, відкрили шлях для реалізації сучасних підходів розвитку вітчизняної системи вищої освіти. Вищі учбові заклади отримали реальну самостійність у вирішенні дійсно творчих проблем навчання, виховання та підготовки кадрів. Був узаконений та почав динамічно розвиватися недержавний сектор освіти, відійшов у минуле політичний нагляд за діяльністю учбових закладів. Не викликає сумнівів: культура, держава та суспільство у межах діяльності вищих учбових закладів переживають радикальні зміни. Перш за все, це глобалізація, демократизація, масовість, технологізація, гуманізація. Ці корінні зміни вочевидь впливають на сферу вищої освіти, яка, в свою чергу, має свої власні парадокси:

- не дивлячись на невизначеність, яка пов'язана з можливістю отримання роботи, ми є свідками всезростаючої кількісної еволюції вищої освіти, коли вона стає все більш масовою і, у той же час, ми є свідками відносного скорочення фінансових, матеріальних і людських ресурсів, що виділяються на її потреби;

- при більш широкій можливості отримати вищу освіту зберігається і, навіть, посилюється у багатьох випадках дія механізмів відчуження (наприклад, жінки "недопредставлені" у багатьох учбових закладах, і їхня кількість на природничих та технічних факультетах, практично, невелика);

- поєднання нагальної потреби у піднятті рівня освіти з метою досягти підвищення рівня розвитку з одного боку, зі збільшенням розмірів безробіття серед осіб, що мають дипломи про вищу освіту, — з іншого;

- з одного боку існує необхідність інтернаціоналізації програм та можливостей отримання підготовки у рамках системи вищої освіти, але поряд з цим і необхідність забезпечити більш повної відповідності як конкретним умовам на місцях, в регіонах, так і особливостям студентів у рамках освіти для всіх і будь-який час;

- винятковий за своїм масштабами розвиток технологій, завдячуючи великому прогресу у сфері фундаментальних досліджень, які проводяться у вищих навчальних закладах, при одночасному недовикористанню цих технологій у сфері підготовки спеціалістів;

- вражаюча кількість професорів та викладачів, які мають одночасно статус

наукових робітників, але пропорційно менше число ефективних наукових досліджень;

Завдання забезпечити відповідність вищої освіти вимогам сучасності постає ще з більшою гостротою у періоди корінних перетворень, коли кількість парадоксів є дуже великою і, коли існуючі у суспільстві сили тягнуть її у різних напрямках. Тому у незрівнянно більшою мірою, ніж це було раніше, вища освіта тепер і у майбутньому повинна набути основоположного значення, використовуючи весь свій ресурсний потенціал, що є у її розпорядженні, у інтересах того, що відповідає потребам людини.

У числі реальних досягнень вищої школи за останні роки - гуманізація і гуманітаризації освіти, освоєння нових напрямків підготовки спеціалістів, орієнтованих на потреби ринкових економіки. Зроблений помітний крок у інтеграції вищої школи та академічної науки.

Складність проблем, які ставляться перед людством у наш час, змушують нас говорити сьогодні не тільки про збереження, але й про розширення масштабів освіти, підвищення її якості, тому що чим далі цивілізація просувається по шляху свого історичного розвитку, тим більшою мірою люди без освіти витісняються за межу нормальних умов життя. Тому при всіх економічних складностях, що є сьогодні у нашій країні, суспільство, держава повинні зробити все можливе для того, щоб не припустити утискання прав наших співгромадян на отримання освіти, зниження її якісного рівня. Зневажливе ставлення до цього неминуче приведе до інтелектуальної та культурної деградації суспільства, що є несумісним з умовами стабільного розвитку, національної безпеки і, найголовніше, з концепцією національної розбудови українського суспільства. Тому не буде перебільшенням стверджувати, що всі стратегії майбутнього починаються сьогодні у школі, у вищому учбовому закладі.

Список використаних джерел

- [1] Занік Я. М. Міська культурницька національна еліта Наддніпрянщини як чинник формування українського соціуму у другій половині XIX - на початку XX століття. *Історія української науки на межі тисячоліть* : зб. наук, праць / відп. ред. О. Я. Пилипчук. Київ. 2007. Вип. 32.
- [2] Філоретова Л. М. Учительська еліта як складова частина антиурядового руху напередодні Першої світової війни. *Еліта і цивілізаційні процеси формування націй*. У 2-х томах. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса. Київ. 2006.
- [3] Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XX ст.). Историко-социальный очерк. Киев : Наукова думка, 1991. 320 с.
- [4] Музичка І. Родина - перша школа. Брюссель, Лондон, Мюнхен, Нью-Йорк, Торонто : Вид-во Центр. Управи СУМ, 1974. 160 с.
- [5] Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: навчальний посібник. Київ : ІСДО, 1996. 240 с.
- [6] Огієнко І. Княгиня Анна - засновниця першої дівочої школи художніх ремесел у Києві. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 1-2. С. 64-72.
- [7] Новаківська Л. В. Берегиня роду і нації (Олена Пчілка). Київ : Науковий світ, 2002. 182 с.
- [8] Хлистуєн І. Г. Сімейні виховні цінності у родині Старицьких-Лисенків. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : збірник наукових праць Уманського

- державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Київ : Науковий світ, 2005. Вип. 11. С. 239-243.
- [9] Хлисту́н І. Г. Естетичний аспект формування національної еліти (на прикладі родини Старицьких - Лисенків). *Наука і сучасність* : збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. Том 51. С. 82-89.
- [10] Сивачук Н. Український дитячий фольклор. Підручник. Київ : Деміург, 2003. 210 с.
- [11] Франко І. Педагогічні статі і висловлювання упоряд. О.Г. Дзевєрін. Київ : Радянська школа, 1960. 190 с.
- [12] Євшан М. Національне виховання. *Життя і мистецтво*. 1920. С. 39-42.
- [13] Побірченко Н. Проблеми національного виховання в творчості Івана Нечуя-Левицького. *Семінарії*. Київ : Науковий світ, 2000. С. 74-76.
- [14] *Державний архів Харківської області*. Ф. 200. Оп. І. Спр. 251. 121 арк.
- [15] Андрієвський В. Микола Міхновський. Мюнхен, 1950. 240 с.
- [16] *Державний архів Харківської області*. Ф. 1435. Оп. І. Спр. 832. 257 арк.
- [17] Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1. 234 с.
- [18] Хлисту́н І. Г. Національне виховання в родинях української еліти (кінець ХІХ - початок ХХ століття) : дис. ...кандидата пед. наук : 13.00.01. Умань, 2006. 280 с.
- [19] Каденюк О.С. Формування елітарної особистості: історичний аспект у другій половині ХХ століття. *Вісник аграрної історії. Науковий журнал*. Київ, 2015. Вип. 11-12. С. 30-38.
- [20] Антонович К. З моїх спогадів про Миколу Міхновського. *Самостійна Україна*. 1957. Ч. II. 290 с.
- [21] Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова. *Україна*. 1926. № 2-3. С. 38-64.
- [22] Солдатенко В. Володимир Винниченко: "...Я заявляю ...про своє бажання вступити до К.П.У" *Наука і сучасність* : збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. Том 51. С. 64-78.
- [23] Белебе́ха І. О. Українська еліта. Харків : Березіль, 1999. 220 с.
- [24] Каденюк О. Гуманітарна освіта та наука в системі вищої школи. *Проблеми підготовки фахівців–аграріїв у навчальних закладах вищої та професійної освіти* : збірник наукових праць ІV міжнар. наук.-метод. конф., м. Кам'янець–Подільський, 2 жовтня 2020 р. Тернопіль : ФОП Осадца Ю.В., 2020. С. 75-78.
- [25] Kadenyuk O. S. The Humanitarian Component of Education in the High School System. URL: <https://ijes.culturehealth.org/en/archive/previous-issues/25-archiv/volume-3-no-4-2020/70-volume-3-4-2020>